

126. Аднавіце прапушчанае звяно словаўтваральнага ланцужка.

Сонца — ... — бяссонечны; жоўты — ... — пажаўцець; праца — ... — працоўны; ліст — ... — лісточак; хмара — ... — хмарнасць; каса — ... — скасіць; дождж — ... — задажджыць.

Якую пару года можна апісаць, ужываючы прапанаваныя словы? Складзіце некалькі сказаў.

§ 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў

127. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Мастацкія творы **саломапляцення** паэтычна называюць «беларускім золатам». На працягу лета саломы як частка жыта ўбірае ў сябе золата сонейка. А пасля ў складзе цудоўных саломяных вырабаў «выпраменьвае» яго. Сучасныя майстры саломы пляцення ствараюць **высакаякасныя** сувеніры.^{сн} Дзякуючы ім «беларуская саломка» стала сапраўднай візітнай карткай нашага **добразычлівага** краю (*Паводле А. Коршак*).

Якія сувеніры робяць з саломы?

Шляхам падбору аднакаранёвых растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

Словы могуць утварацца шляхам складання. **Складанне** — гэта спосаб утварэння слоў ад дзвюх і больш утваральных асноў: *мала* + *прыкметны* → *малапрыкметны*, *беларуск(і)* + *а* + *руск(і)* → *беларуска-рускі*. Такія словы называюцца **складанымі**. Складаныя словы ўтвараюцца шляхам:

- асноваскладання: *хлеб(□)* + *а* + *завод(□)* → *хлебазавод*;
- асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальны спосаб): *зямл(я)* + *е* + *капа(ць)* + *льн* → *землекапальны*;
- словаскладання: *вечна* + *зьялёны* → *вечназьялёны*.

128. Разгледзьце схему. Якія словы ўтвораны спосабам словаскладання, асноваскладання, асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальным спосабам)?

$$\begin{array}{l} \boxed{\text{цёмн(ы)}} + \boxed{-а-} + \boxed{\text{зялён(ы)}} = \boxed{\text{цёмна-зялёны}} \\ \boxed{\text{сыр(ы)}} + \boxed{-а-} + \boxed{\text{ес(ці)}} + \boxed{\text{^к-}} = \boxed{\text{сыраежка}} \\ \boxed{\text{глыбока}} + \boxed{\text{паважаны}} = \boxed{\text{глыбокапаважаны}} \end{array}$$

Якая частка слова дапамагае злучыць асновы ў адно складанае слова? У якой маўленчай сітуацыі вы выкарыстаеце слова *глыбокапаважаны*?

Звярніце ўвагу!

Злучыць асновы ў адно складанае слова дапамагаюць злучальныя галосныя **а, о, е, я**: *ярк(і) + а + чырво́н(ы) → ярка-чыроны; падобны да зерня → зерн(е) + е + падобн(ы) → зернепадобны; валакно з лёну → лён(□) + о + валакн(о) → льновалакно.*

129. Прачытайце верш Г. Аўласенкі, устаўляючы замест пропуску складанае слова са значэннем 'невялічкая птушка, якая корміцца мухамі'.

Спраўдзіць годнае імя^Ф
 Можа вельмі лоўка:
 Мухі ўроссып —
 Не стрымаць:
 Побач

Вызначце, якім спосабам утварылася складанае слова.

130. Прачытайце пары слоў. Вызначце, як яны ўтварыліся. Падзяліце другую частку кожнага слова на склад і пастаўце націск. Якая літара пішацца ў першай частцы складанага слова, калі націск падае на першы склад другой часткі? А якая літара пішацца, калі націскным з'яўляецца іншы склад у другой частцы?

чАрн-а-бровы
 чОрн-а-бароды

вАд-а-сховішча
 вОд-а-канал

дАбр-а-якасна
 дОбр-а-сумленна

131. Прачытайце тэкст. Колькі сэнсавых частак можна выдзеліць у ім?

У складаных словах могуць быць два націскі. Наяўнасць другога націску адыгрывае ролю ў правільным напісанні слова. Які варыянт выбраць: *добразычлівы* ці *дабразычлівы*? Памятайце, што калі другая частка складанага слова мае націск не на першым складзе, то свой націск з'яўляецца ў першай частцы. Атрымліваецца, маем дзве часткі са сваімі націскамі: *до́бра- і -зыч-лі́-вы*. Цяпер здагадаліся, чаму пішам *добразычлівы*, але *дабраякасны*? Два складаныя словы, але пішуцца па-рознаму ў залежнасці ад таго, колькі націскаў маюць (*Паводле М. Прохар*).

Колькі націскаў мае слова *дабраякасны*? Растлумачце, як яно ўтварылася. Складзіце словазлучэнні са словамі *добразычлівы* і *дабраякасны*.

132. Прачытайце прыклады. Рашыце словаўтваральныя «задачы».

У з о р: *золата* + *каса* = прыметнік — *залатакосы*.

вада + канал = назоўнік

востры + вугал = назоўнік

вада + плаваць = прыметнік

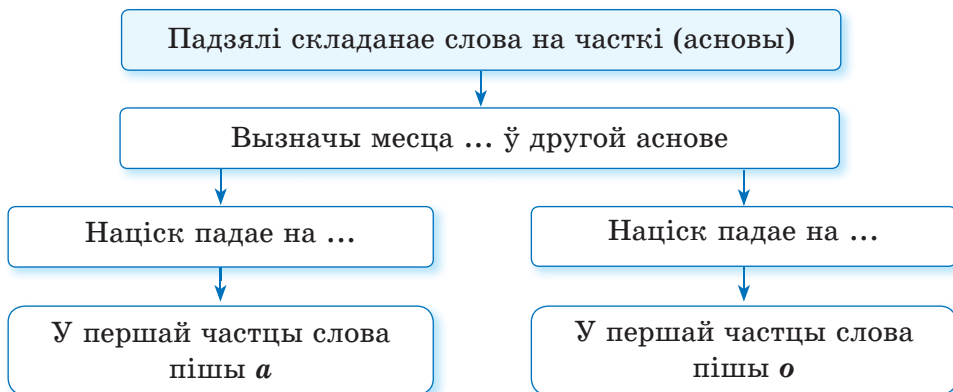
востры + зуб = прыметнік

сто + глас = прыметнік

сто + год = назоўнік

З двума словамі складзіце сказы.

133. Прачытайце схему. Дапоўніце яе прапушчанымі словамі. Прывядзіце прыклады да схемы з практыкавання 132.

У складаных словах часткі **што-, слова-, фота-, мота-** пішучца нязменна: *штогод, словатворчасць, фотакамера, мотаспорт.*

А л е: *фатограф, фатаграфія, матавоз, матацыкл.*

У першай частцы складаных слоў э захоўваецца: *мата-накіраваны, рэдкалесе, тэлерэклама, шэравокі.*

В ы к л ю ч э н н е. У словах з першай часткай *шэць* [э] чаргуецца з [а], што адлюстроўваецца на пісьме: *шэць год* → *шасцігадовы, шэць знакаў* → *шасцізначны.*

134. Прачытайце. Ці з'яўляюцца сказы тэкстам?

Вы апрацоўвалі фотаздымкі пасля юбілею^Ф бабулі, і вас зацікавілі наступныя пытанні:

1. Ці змогуць у ф..таатэлье з ф..таздымка на тэлефоне зрабіць партрэт вашай бабулі?

2. Як выдаліць дату з ф..таздымка?

3. Як перанесці ф..таграфію з тэлефона на камп'ют..р?

4. Ці можна аднавіць^с выдаленыя з ф..таапарата ф..таздымкі?

Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне арфаграм.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі, адкажыце на пытанні практыкавання.

Напісанне злучальных галосных **а, о, е, я** падпарадкоўваецца правілам «Правіла **о, э, а**», «Правіла **е, ё, я**», якія прымяняюцца для напісання арфаграм у простых словах.

135. Запішыце па-беларуску назвы населеных пунктаў. Растлумачце напісанне арфаграм.

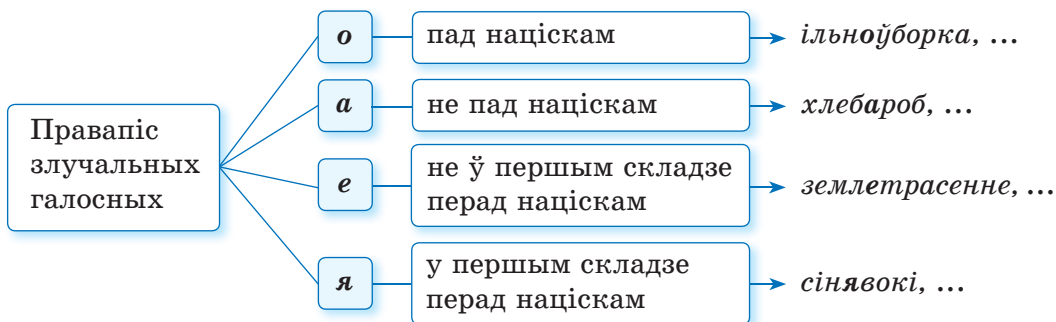
Белоозёрск, Верхнедвинск, Новогрудок, Новолукомль, Новополоцк, Краснополье, Светлогорск, Славгород.

У якой назве няма злучальнай галоснай?

Разгледзьце карту Беларусі. Вызначце, у якіх абласцях знаходзяцца населеныя пункты, назвы якіх вы запісалі. Ад назваў абласных гарадоў пры дапамозе суфікса **-шчын-** утварыце назоўнікі.

136. Разгледзьце схему. Дапоўніце прыклады складаных слоў уласнымі.

Як вобразна называюць Беларусь? Складзіце з гэтым словам сказ.

137. Прачытайце. Падбярыце да тэксту заглавак.

Ляля, або Лёля, — самы светлы міфічны вобраз. Ляля — багіня д..ўгачаканай вясны. Яна прыгожая, высокая, апранутая ў бел..снежны ўбор дзяўчына. Багіня валодае жыцц..сцвярджалнай энергіяй. Характар у яе спакойны, д..бразычлівы. Ляля не шкадуе для людзей ні багацця^Ф, ні д..брабыту (*Паводле А. Бутэвіча*).

Назавіце складаныя прыметнікі, якія перадаюць рысы характару Лялі. Вызначце, як утварыліся гэтыя словы.

Спішыце тэкст. Растворачце напісанне арфаграм.

138. Выканайце тэставую работу па тэме «Праваяпіс галосных у складаных словах».

§ 21. Складанаскарочаныя словы (азнаямленне)

139. Прачытайце. Назавіце складаныя словы. Што паслужыла для іх утваральнай асновай?

Медпункт ← *медыцынскі пункт*, мапед ← *матацыкл і веласіпед*, ВТ ← *вылічальная* тэхніка*, СМІ ← *сродкі масавай інфармацыі*.

Ці выкарыстоўваюцца злучальныя галосныя пры ўтварэнні такіх слоў?

Складанаскарочанымі называюцца словы, якія ўтвараюцца шляхам аб'яднання частак слоў без дапамогі злучальных галосных. У якасці ўтваральных асноў выступаюць часткі слова (*мапед* ← *матацыкл* і *веласіпед*), літары (*ВТ* [вэтэ] ← *вылічальная тэхніка*), гукі (*ДАІ* [дайі] ← *дарожная аўтамабільная інспекцыя*).

Складанаскарочанае слова можа быць утворана і па мадэлі 'частка слова + цэлае слова': медыцынскі інстытут ← *медыцынскі інстытут*, спецатрад ← *спецыяльны атрад*.

Спосаб утварэння складанаскарочаных слоў з'яўляецца разнавіднасцю складання.

140. Прачытайце. Назавіце складанаскарочаныя словы. Раствлумачце іх значэнне. Як утварыліся складанаскарочаныя словы?

Стаіць, ні з месца, пума^п

І паглядае сумна.

Патрэбна, мусіць, пуме

Купіць абнову^п ў ЦУМе.

Н. Галіноўская.

Побач ездзяць і БелАЗы,

ЛАЗы, КраАЗы і КамАЗы.

І аўтобус, і трамвай —

Куды хочаш ад'язджай.

Т. Мушынская.

● Назавіце аднародныя члены сказа. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

141. Прачытайце словы. «Расшыфруйце» назвы.

Гарвыканкам, спартзала, райаддзел, гармалзавод, насценгазета, юннат, рыбнагляд, Беларусбанк, РАУС, БРСМ, БДУ, МНС, ГУМ, ПВТ, СНД.

З двума словамі (на выбар) складзіце сказы.

Складанаскарочаныя словы, утвораныя з частак слоў, вымаўляюцца і пішуцца, як простыя словы: *гаркам* [гаркам], *газпрам* [гаспрам].

Літарныя і гукавыя складанаскарочаныя словы пішуцца з вялікай літары (*БДУ, МАЗ*) і вымаўляюцца, як літары ([бэдэу]) ці гукі ([мас]).

142. Прачытайце тэкст. Выведзіце яго стыль. Назавіце частку тэксту, у якой апісваецца лён.

Лён пасяўны

Адн..гадовая травяністая расліна з тонкім доўгім каранем. Сцябло пр..мастойнае ўверсе галінастае. Кветкі на доўгіх тонкіх квет..ножках, бледна-сінія ці блакітныя. Плод — шар..падобная скрыначка.

Больш за ўсё льну вырошчваецца ў краінах, што ўваходзілі ў склад былога СССР. На Беларусь, РФ, Прыбалтыку прыпадае^с больш за 70 % сусветнай^с вытворчасці льну.

З лячэбнай мэтай выкарыстоўваюцца насенне і алей. Яны ўваходзяць у склад многіх медпрэпаратаў (*Паводле Я. Шмарко, І. Мазана*).

Выпішыце ў асобныя групы складаныя і складанаскарочаныя словы. Выведзіце, як яны ўтварыліся.

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

увёрсе

143. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца? Колькі чалавек пастукалася да гаспадара?

Толькі аднаго

Да аўцюкоўца пастукалі ноччу:

— Пусціце пераначаваць.

— Хто вы?

— Я шафёр... Вадзіцель... Механік... Разумеете?

Аўцюковец на хвіліну задумаўся, пасля адказаў:

— Магу пусціць толькі аднаго (*Паводле У. Лінскага*).

Пра якія словы ветлівасці забыўся госць?

Назовіце слова з арфаграмай «Правая прыставак на зычны». Растлумачце напісанне.

Разбярыце па саставе выдзеленыя словы. Растлумачце, як яны ўтварыліся.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Раскажыце пра марфемную будову слова. Ці з'яўляецца аснова марфемай?
2. Якія словы называюцца аднакаранёвымі? Прывядзіце прыклады.
3. Якія змены могуць адбывацца ў словах пры іх утварэнні і змяненні? Прывядзіце прыклады.
4. На якія групы можна падзяліць правілы правапісу прыставак на зычны? Сфармулюйце правіла напісання *і, ы, й* пасля прыставак.
5. Якія словы з'яўляюцца вытворнымі? Прывядзіце прыклады.
6. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння слоў. Прывядзіце свае прыклады.

144. Прачытайце тэкст. Падзяліце яго на абзацы.

Наш праваднік — сонечны праменьчык.^{сн} Мы жвава рухаліся за ім. Нарэ..це наш гарэзлівы праваднік прыпыні..ся. Ён як бы з радасцю паказваў нам: «Вось яна — кіслічка». Кісліца — звычайная траўка. Яна кіслая на смак, таму і мае а..паведную назву. Кіслічка — маленькая раслінка. Лісцік яе мае светла-зялёныя часткі і нагад..вае с..рца. Кіслічка вельмі карысная расліна. Лісце яе можна спаж..ваць як шчаў..е (*Паводле М. Бусько*).

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе патрэбна, прапушчаныя літары. Падкрэсліце аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх суфіксы.

● Знайдзіце ў тэксце словы, правапіс якіх адпавядае правілу «Напісанне спалучэнняў зычных».

145. Прачытайце. Дапоўніце разважанне словамі з практыкавання 144. Вызначце, да якога стылю адносіцца тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Пра што нам можа сказаць суфікс? Па суфіксе мы можам вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова, яго род. Некаторыя суфіксы назоўнікаў дапамагаюць вызначыць іх род. Так, словы з суфіксамі *-ар-, -нік-, -ік-* адносяцца да назоўнікаў мужчынскага роду. У тэксце суфікс *-нік-* мае назоўнік